

НЕЛЬСОН МАНДЕЛА

ДОВГИЙ ШЛЯХ ДО СВОБОДИ

Автобіографія

Переклад
Василя Старка

КИЇВ 2015
www.nashformat.ua

[>>>](http://kniga.biz.ua)

УДК 821.111(680)-94.03=161.2
ББК 84(6Южн=Англ)6-442
М23

Мандела Нельсон

М23 Довгий шлях до свободи / Нельсон Мандела. Автобіографія. –
К. : Наш Формат, 2015. – 568 с.

ISBN 978-966-97425-6-8

Нельсон Мандела увійшов до пантеону найвизначніших постатей сучасної історії завдяки відданій боротьбі за свободу свого народу. Саме їй великий політик присвятив усе своє довге повне випробувань життя, вершиною якого стало президентство в оновленій демократичній, вільній від апартеїду Південно-Африканській Республіці та Нобелівська премія миру 1993 року, яку він отримав разом з останнім білим президентом ПАР Фредериком де Клерком «за роботу з мирного повалення режиму апартеїду та закладання підвалин нової демократичної Південної Африки».

Життєвий досвід та погляди Нельсона Мандели як ніколи актуальні в контексті нинішніх українських реалій, бо «правда полягає в тому, що ми ще не вільні, ми просто здобули свободу бути вільними, право не бути пригнобленими ... справжнє випробування нашої відданості свободі лише починається». За аналогією із подіями, описаними в автобіографії африканського лідера, українці зробили не останній, а перший крок на довшому й важчому шляху до справжньої свободи, адже бути вільним – це не просто скинути кайдани, а жити так, щоб поважати й збільшувати свободу інших.

Для якнайбільшого кола читачів, які прагнуть розширити власне уявлення про свободу і ціну, яку за неї сплатили інші народи.

УДК 821.111(680)-94.03=161.2
ББК 84(6Южн=Англ)6-442

ISBN 978-966-97425-6-8

© Mandela N. 1995
© Little, Brown and Company
© Старко В., переклад, 2014
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2015

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

ЗМІСТ

Частина перша. ДИТЯЧІ РОКИ НА СЕЛІ	13
Частина друга. ЙОГАННЕСБУРГ	63
Частина третя. НАРОДЖЕННЯ БОРЦЯ ЗА СВОБОДУ	90
Частина четверта. БОРОТЬБА — МОЄ ЖИТТЯ	131
Частина п'ята. ДЕРЖАВНА ЗРАДА	177
Частина шоста. НЕВЛОВНИЙ ПІДПІЛЬНИК	233
Частина сьома. РІВОНІЯ	271
Частина восьма. ОСТРІВ РОББЕН: ТЕМНІ РОКИ	331
Частина дев'ята. ОСТРІВ РОББЕН: ПАРОСТКИ НАДІЇ	389
Частина десята. РОЗМОВИ З ВОРОГОМ	440
Частина одинадцята. СВОБОДА	480
ГЛОСАРІЙ	537

Частина п'ята

ДЕРЖАВНА ЗРАДА

23

5 грудня 1956 року, щойно благословилося на день, мене збудив гучний стукіт у двері нашого будинку. Жоден із сусідів чи друзів не стукає так вимогливо, і я відразу усвідомив, що це таємна поліція. Я швидко одягнувся, відчинив двері й побачив головного констебля Руссо, відомого в нашому районі офіцера таємної поліції, та ще двох поліціантів. Він показав ордер на обшук, і вони втрьох негайно взялися прочісувати весь дім, шукаючи компромат — папери чи документи. Діти вже прокинулися, і я суворим поглядом наказав їм поводитися тихо. Діти дивилися на мене, шукаючи підбадьорення. Поліція шукала в шухлядах, комодах і шафах — усюди, де могла бути схована контрабанда. Через 45 хвилин Руссо сказав буденним тоном: «Мандело, ми маємо ордер на твій арешт. Ходімо зі мною». Я поглянув на ордер, і мені в око впали слова: «*HOOGVERRAAD — ДЕРЖАВНА ЗРАДА*».

Я пішов з поліціантами до їхньої машини. Неприємно, коли тебе заарештовують на очах у твоїх дітей, хоча ти й знаєш, що чиниш правильно. Однак діти не розуміли всієї складності ситуації; вони просто бачили, як біла влада без пояснень забрала їхнього батька.

Руссо кермував машиною, а я сидів біля нього — без наручників — на передньому сидінні. Він мав ордер на обшук мого офісу в місті, куди ми саме їхали, висадивши двох інших полісменів у сусідньому районі. Щоб дістатися центру Йоганнесбургу, треба було проїхати занедбаним шосе, що пролягало через безлюдну територію. Ми їхали по шосе, і я сказав Руссо, що він, мабуть, дуже певний себе, коли їде зі мною наодинці і навіть не надягнув на мене наручників. Він промовчав.

«Що сталося б, якби я накинувся на тебе й поборю тебе?» — спитав я.

Руссо нервово засовався. «Ти граєшся з вогнем, Мандело», — кинув він.

«Гра з вогнем — це моя гра», — відповів я.

«Якщо ти й далі говоритимеш у такому тоні, мені таки доведеться надягти на тебе наручники», — погрозиво промовив Руссо.

«А якщо я не дамся?»

Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>

Ми ще кілька хвилин продовжували такий напружений обмін репліками, але коли в'їхали в населений район біля поліційного відділка Ланглагте, Руссо сказав мені: «Мандело, я ставився до тебе добре й очікую, що ти так само ставитимешся до мене. Мені не подобаються твої жарти».

Після короткої зупинки в поліційному відділку до нас підсів ще один поліціант, і ми поїхали до мого офісу. На обшук пішло 45 хвилин. Звідти мене повезли до Маршал-сквер, безладно розкиданого приміщення йоганнесбурзької в'язниці, де я провів кілька днів 1952 року під час кампанії непокори. Чимало моїх колег були вже там — їх заарештували й оформили трохи раніше того самого дня. Протягом кількох наступних годин до нас приєдналося ще більше друзів і товаришів. План цього рейду уряд виношував уже давно. Хтось крадькома проніс вечірнє видання газети «Стар», і з його мало не метрових заголовків ми дізналися, що рейд був загальнонаціональний і що арештовують усіх провідних лідерів Конгресового альянсу за обвинуваченням у державній зраді й нібито змові з метою вчинити державний переворот. Заарештованих у різних частинах країни Лутулі, Монті Нейкера, Реджи Септембера, Ліліан Нгої, Піта Бейлевельда привезли військовими літаками до Йоганнесбургу, де їм мали висунути обвинувачення.

Загалом було заарештовано 144 особи. Наступного дня ми постали перед судом, і нам офіційно висунули обвинувачення. Через тиждень заарештували Вальтера Сісулу та ще 11 активістів — разом нас стало 156, з яких 105 африканців, 21 індієць, 23 білих і сім кольорових. За граги потрапив майже в повному складі весь виконавчий провід АНК незалежно від раніше накладених заборон. Нарешті уряд зробив свій хід.

Незабаром нас перевели до Йоганнесбурзької в'язниці, званої в народі як «Форт» — похмурої замкоподібної будівлі на пагорбі в самому центрі міста. Нас впустили, вивели на чотирикутний зовнішній двір і наказали роздягтися догола та вишикуватися вздовж стіни. Ми були змушені стояти там понад годину, ловлячи дрижаки на вітрі й почувуючись геть незручно. Серед нас були священники, професори, лікарі, юристи, бізнесмени, чоловіки середнього й старшого віку, до яких зазвичай ставилися шанобливо, з повагою. Попри злість, що вирувала всередині, я не міг стримати усмішки, розглядаючи чоловіків, які стояли біля мене. Я вперше збагнув правдивість афоризму «одяг створює людину». Якби гарна статура й солідні фізичні дані були доконечними атрибутами лідера, мало хто з нас вписався б у цю роль.

Нарешті з'явився білий лікар і запитав, чи хтось із нас хворий. Ніхто не скаржився. Нам наказали одягтися, а потім провели до двох великих

камер із цементною підлогою й без меблів. Камери недавно пофарбували, і вони смерділи випарами фарби. Нам дали по три тонких ковдри й підстилку із сизалю¹⁵. У кожній камері був лише один відхідок, тобто нічим не накрита діра в підлозі. Кажуть, що ніхто насправді не пізнає націю, поки не побуває всередині її в'язниць. Про націю треба судити за тим, як вона ставиться до громадян із найнижчим статусом, а не найвищим, — Південна Африка поводитися з ув'язненими африканськими громадянами, як із тваринами.

Ми пробули у Форті два тижні, однак, попри труднощі, не втратили притомності духу. Нам було дозволено читати газети, і ми з насолодою зачитувалися повідомленнями про хвилі обурення, що здійнялися через наш арешт. Протести й демонстрації відбувалися по всій Південній Африці; люди несли плакати з написами «Ми разом із нашими лідерами». Ми читали також про протести у різних куточках світу.

Наша спільна камера стала своєрідним конгресом борців за свободу, яких зазвичай відокремлюють значні географічні відстані. На багатьох із нас було накладено суворі обмеження, і ми не могли легально зустрічатися та розмовляти. А тут ворог зібрав нас усіх разом під одним дахом, і ми влаштували найбільше й найдовше незаборонене засідання Конгресового альянсу за багато років. Молодші лідери нарешті зустрілися зі старшими, про яких раніше тільки читали. Активісти з Наталю спілкувалися з лідерами з Трансваалю. Протягом тих двох тижнів до суду ми тішилися нагодою обмінятися ідеями й досвідом.

Щодня ми складали програму занять. Патрик Молао та Пітер Нтіте, обидва помітні члени Ліги молоді, організовували фізичні тренування. Заплановано було виступи на різноманітні теми, тож ми чули лекції проф. Метьюза про історію АНК та чорношкірих американців. Дебі Сингх розповів про історію Індійського конгресу Південної Африки, Артур Летеле говорив про африканських знахарів, а преподобний Джеймс Калата — про африканську музику, ще й співав своїм чудовим тенором. Щодня Вуїсіле Міні, що його уряд багато років пізніше повісив за політичні злочини, заспівував революційні пісні, а ми підхоплювали. В одній із найпопулярніших пісень були такі слова: «Ось чорний чоловік, Стрейдоме, остерегайся чорного чоловіка, Стрейдоме». Ми співали на повен голос і тим підтримували бадьорість духу.

Одного разу Масабалала Єнгва, якого частіше звали М. Б. Єнгва, син зулуського робітника й секретар АНК в Наталі, зробив свій внесок до лекції про музику: він продекламував величальну пісню на честь

¹⁵ Сизаль — грубе натуральне волокно з листя агави.

Шаки, легендарного зулуського воїна й короля. Єнґва накинув на себе ковдру, скрутив трубкою газету як імітацію асаґаю й почав походити туди-сюди, декламуєчи рядки з величальної пісні. Всі ми, навіть ті, хто не розумів зулу, були заворожені. Тоді він зробив драматичну паузу й вигукнув такі рядки: «*Іньон едл езіньє! Ят ісадл езіньє, ядл езіньє!*» У них Шаку уподібнено до великого хижого птаха, що невпинно вбиває своїх ворогів. Після цих слів зчинився шалений гармидер. Вождь Лутулі, який до того поводився тихо, скочив на ноги, заволав «*Нгу Шака лово!*» («Це Шака!») й почав танцювати приспівуючи. Його рухи наелектризували нас, і ми також звелися на ноги. Довершені танцюристи й ледарі, які не вмлі танцювати ні традиційних, ні західних танців, — усі злилися з ритмами *індламу*, традиційного зулуського воєнного танцю. Дехто рухався граційно, інші нагадували замерзлих альпіністів, які намагаються струснути із себе холод, але всі танцювали з ентузіазмом і щирими емоціями. Раптом у камері не стало коса чи зулу, індійців чи африканців, правих чи лівих, релігійних чи політичних лідерів. Ми всі були націоналістами й патріотами, об'єднаними любов'ю до нашої спільної історії, нашої культури, нашої країни й наших людей. У той момент щось пробудилося глибоко в серці кожного з нас і пов'язало нас один із одним. У той момент ми відчували руку великого минулого, що зробила нас такими, якими ми були, і силу великої справи, що поєднувала всіх нас.

Через два тижні, 19 грудня, у Дрілл-холі в Йоганнесбурзі відбулося попереднє слухання. Цю військову споруду, схожу на великий порожній сарай з дахом із гофрованого листового заліза, зазвичай не використовують як залу суду, але вважалося, що це єдине громадське приміщення, де можна провести судові слухання у справі проти стількох обвинувачених.

Нас привезли в закритих поліційних фургонах у супроводі півдюжини військових машин, заповнених озброєними солдатами. Дивлячись на запобіжні заходи, що їх уряд уживав щодо нас, можна було б подумати, що йде повноцінна громадянська війна. Величезний натовп наших прихильників перекрив рух транспорту на Твіст-стріт; ми чули їхні скандування й співи, а вони чули, як ми відповідаємо зсередини фургона. Переїзд перетворився на триумфальну процесію — фургон повільно просувався вперед, а натовп розхитував його. Зала була оточена по периметру озброєними поліціянтами й солдатами. Фургони зупинилися за приміщенням так, що, виходячи з них, ми відразу ж потрапляли до зали суду.

Всередині нас зустрів ще один натовп прихильників, тож зала більше нагадувала гучну демонстрацію, ніж статечний суд. Ми входили, під-

нявши великий палець як знак вітання в АНК й кивком привіталися з нашими прибічниками, що сиділи у відділі «лише для небілих». Настрій, що панував у залі, був радше святковий, ніж каральний, і обвинувачені перемовлялися з репортерами та друзями.

Уряд обвинувачував усіх нас у державній зраді й загальнонаціональній змові застосувати насильство, щоб скинути чинний уряд і встановити комуністичну державу. Обвинувачення охоплювало період від 1 жовтня 1952 року до 13 грудня 1956 року — кампанію спротиву, протест проти виселення Софіятауну та Народний конгрес. Південноафриканський закон про державну зраду спирався не на англійське законодавство, а на римсько-нідерландську традицію, і визначав державну зраду як ворожий намір порушити, пошкодити або створити загрозу незалежності чи безпеці держави й передбачав за цей злочин кару смертю.

Попереднє слухання мало на меті встановити, чи урядових обвинувачень було досить, щоб нашу справу розглядав Верховний суд. Подавання доказів відбувалося в два етапи: спочатку в міському суді, де чиновник-суддя мав вирішити, чи докази проти обвинувачених були достатні; якщо так, справу передавали до Верховного суду. Якщо ж чиновник-суддя вважав докази недостатніми, обвинувачених звільняли.

Суддею міського суду був Ф. С. Вессел, головний суддя Блумфонтейну. Того першого дня, коли він почав говорити своїм тихим голосом, його було зовсім не чути. Держава не потурбувалася забезпечити процес мікрофонами й гучномовцями, і суд оголосив перерву на дві години, поки шукали підсилювальну апаратуру. Ми зібралися у дворі будинку й влаштували такий собі пікнік із їжею, присланою з волі. Атмосфера була майже святкова. Через дві години суд оголосив перерву до наступного дня, бо підхожих гучномовців не знайшли. Під вітальні вигуки натовпу нас відвезли назад до Форту.

Наступного дня людей прийшло ще більше, а поліція була ще напруженіша. 500 озброєних поліціантів оточили Дрілл-хол. Коли ми приїхали, то виявили, що влада звела для нас велетенську дротяну клітку. Вона була зроблена із металевої сітки, натягнутої між стовпами, а спереду й згори встановили заґратоване вікно. Нас завели всередину й посадили на лавки, оточивши 16 озброєними охоронцями.

Клітка мала символічне значення, але й не давала нам спілкуватися з нашими юристами, яким було заборонено входити до неї. Один мій колега нашкрябав на шматку паперу, що його потім приточив до стіни клітки: «Небезпечні. Будь ласка, не годуйте!» Наші прихильники й організація зібрали грізну команду адвокатів: Брем Фішер, Норман Розенберг, Израель Мейзельс, Моріс Френкс і Вернон Берранже. Жоден із них ніколи раніше не бачив такої споруди в суді. Френкс подав на

відкритому судовому засіданні рішучий протест проти такого «фантастично» принизливого поводження з його клієнтами й ставлення до них «як до диких тварин». Якщо клітку негайно не приберуть, оголосив він, усі адвокати захисту вийдуть із залу суду. Після короткої перерви суддя вирішив, що клітку буде демонтовано, а поки що зняли лише передню частину.

Лише тоді сторона обвинувачення почала свій виклад. Головний обвинувач Ван Нікерк почав читати частину звернення, яке загалом містило 18 тисяч слів, із викладом основних пунктів обвинувачення проти нас. Навіть через апаратуру його ледве було чути на фоні криків і співів знадвору. В якийсь момент група поліціантів поквапілася назовні, і ми почули револьверний постріл, крики й ще постріли. Суд узяв перерву, поки суддя провадив нараду з адвокатами. 20 людей дістали поранення.

Обвинувачення читали протягом наступних двох днів. Ван Нікерк заявив про свій намір довести в суді, що з допомогою інших країн обвинувачені прагнули силоміць скинути чинний уряд і нав'язати Південній Африці комуністичний лад. Це було обвинувачення в державній зраді. Влада цитувала Хартію свободи і як доказ наших комуністичних намірів, і як доказ змови з метою державного перевороту. На третій день більшу частину клітки вже здемонтували. Зрештою, на четвертий день нас звільнили під заставу. Розмір застави ще раз продемонстрував несправедливу шкалу апартеїду: 250 фунтів за білих, 100 за індійців і 25 за африканців та кольорових.

Навіть державна зрада мала расове забарвлення. Доброзичливці з різноманітних верств населення зголосилися гарантувати сплату застави для кожного обвинуваченого. Ці жести підтримки пізніше лягли в основу «Фонду захисту в справі про державну зраду», що його започаткували єпископ Рівз, Алан Пейтон та Алекс Геппл. Фондом протягом судових слухань уміло керувала Мері Бенсон, а потім Фреда Левсон. Нас звільнили з умовою, що ми зголошуватимемося до поліції раз на тиждень. Нам було невільно відвідувати масові зібрання. Суд мав відновити роботу на початку січня. Наступного дня я прийшов до офісу рано і в піднесеному настрої. Я намагався зорганізувати свою роботу, коли зайшов давній друг на ім'я Джабаву, фаховий перекладач, якого я не бачив кілька місяців. Перед арештами я навмисне скинув вагу, очікуючи, що потраплю до в'язниці, а там треба бути худим і вміти вдовольнятися скупим раціоном. За ґратами я тренувався й далі та тішився, що тепер був такий підтягнутий. Однак Джабаву з підозрою обдивився мене й сказав: «Мадібо, ти чому такий худий?» В африканських культурах огрядність часто асоціюють із багатством та добробутом. Він вибухнув: «Та ти ж боїшся в'язниці — ось і все. Ти зганьбив нас, народ коса!»

Купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>

24

Ще до початку суду наш із Евелін шлюб почав розвалюватися. 1953 року Евелін поклала собі, що оновить свій чотирирічний сертифікат медсестри загального профілю. Вона записалася на курс акушерства в Лікарні короля Едварда VII в Дурбані й мала провчитися там, віддалік від дому, кілька місяців. Це стало можливим завдяки тому, що моя мама й сестра мешкали в нас і могли доглянути дітей. Коли Евелін була в Дурбані, я відвідав її щонайменше один раз.

Евелін повернулася, успішно склавши іспити. Вона була знову вагітна й пізніше того самого року народила дівчинку Маказіве — ми назвали її так само, як нашу доньку, що її втратили шість років тому. В нашій культурі назвати нову дитину ім'ям померлої значить ушанувати пам'ять про неї й зберегти містичну прив'язаність до дитини, що відійшла надто рано.

Протягом наступного року Евелін долучилася до «Вартової башти», організації, яка була частиною церкви свідків Єгови. Чи підштовхнуло її до цього незадоволення своїм життям у той час, я не знаю. Свідки Єгови вважали Біблію єдиним дороговказом віри й вірили в настання армагедону між добром і злом. Евелін почала ревно поширювати їхнє видання «Вартова башта» й узялася навертати мене, закликаючи змінити відданість визвольній боротьбі на відданість Богові. Хоча деякі аспекти системи «Вартової башти» видалися мені цікавими й вартими уваги, я не поділяв і не міг поділяти Евеліниного захоплення. У цій системі був елемент нав'язливої ідеї, і це мене відштовхувало. Наскільки я міг бачити, її віра вчила пасивності й покори перед лицем гноблення, а цього я прийняти не міг. Моя відданість АНК та визвольній боротьбі була неослабна. І це турбувало Евелін. Вона завжди вважала, що політика — це розвага молодості й що одного дня я повернуся до Транскею та відкрию там юридичну практику. Навіть коли цей сценарій розвитку подій став малоімовірним, вона так і не прийняла того, що Йоганнес-бург буде нашим домом і не полишила ідеї повернутися до Умтати. Вона вірила, що коли я повернуся до Транскею, до лона своєї родини й ролі радника Сабати, я більше не сумуватиму за політикою. Вона сприяла спробам Далівонги переконати мене повернутися до Умтати. Ми багато про це сперечалися, я терпляче їй пояснював, що політика — це не розвага, а справа мого життя, і що це доконечна, фундаментальна частина мого ества. Евелін цього прийняти не змогла. Чоловік і жінка, які мають такі різні погляди на свою роль у житті, не можуть залишатися близькими. Я намагався переконати її в доконечності боротьби, а вона прагнула переконати мене в цінності релігійної віри. Коли я говорив їй, що служу

[купить книгу на сайте kniga.biz.ua >>>](http://www.kniga.biz.ua)

нації, вона відповідала, що служіння Богу стоїть вище за служіння нації. Ми не знаходили спільної мови, і я дедалі глибше відчував, що наш шлюб не може так тривати.

Ми також воювали за розум і серця наших дітей. Вона хотіла, щоб вони були релігійні, а я вважав, що їм треба мати політичний вишкіл. Вона за найменшої нагоди водила їх до церкви й читала їм літературу «Вартової башти». Вона навіть давала дітям брошури «Вартової башти», щоб вони роздавали їх у передмісті. Я ж говорив із хлопцями про політику. Тембі належав до піонерів, юнацького крила АНК, і вже був політично обізнаний. Я пояснював Макгато найпростішими словами, як білі переслідують чорних.

На стінах кімнат у нашому домі я повісив зображення Рузвельта, Черчилля, Сталіна, Ганді й штурму Зимового палацу в Санкт-Петербурзі 1917 року. Я пояснив хлопцям, хто ці люди й що вони обстоювали. Вони знали, що білі керівники Південної Африки виступають за щось зовсім інше. Одного дня Макгато прибіг додому й сказав: «Тату, тату, там Малан на пагорбі!» Малан був першим націоналістичним прем'єр-міністром, і Макгато сплутав його з чиновником у справах освіти банту Віллі Маре, який оголосив, що того дня виступить на масовому зібранні в передмісті. Я вийшов побачити, про що говорить Макгато, бо АНК організував демонстрацію, щоб це зібрання провалилося. Коли я вийшов на вулицю, то побачив, як кілька поліцейних фургонів супроводжують Маре до місця його виступу, але від самого початку виникли проблеми, і він втік, так і не виступивши. Я сказав Макгато, що це не Малан, але міг би бути й він.

У ті дні мій розклад був більш ніж напружений. Я виходив із дому рано-вранці, а повертався пізно ввечері. Провівши день в офісі, я завжди мав якусь зустріч. Евелін не могла зрозуміти, навіщо ці вечірні зустрічі, і коли я пізно повертався додому, вона мала підозру, що я зустрічаюсь з іншими жінками. Раз по раз я пояснював, на якій зустрічі я був, де й що ми обговорювали. Проте це її не переконувало. 1955 року вона поставила мені ультиматум: я мав вибрати між нею та АНК.

Вальтер і Альбертина були дуже близькі до Евелін, і вони найбільше бажали, щоб ми залишилися разом. Евелін звирялася Альбертині. Одного разу в справу втрутився Вальтер, та я повівся дуже різко, відрубавши, що це не його справа. Мені шкода, що я обрав такий тон, бо Вальтер завжди був мені братом і його дружба й підтримка завжди залишалися неослабними.

Одного дня Вальтер повідомив, що хоче привести когось до мене в офіс і познайомити нас. Він не сказав, що це був мій швагер, а я був приємно здивований, побачивши його. Я був песимістично налаштований

щодо нашого з Евелін шлюбу й вважав, що справедливо буде розповісти йому про це.

Ми мирно обговорювали це питання втрюх, коли чи то Вальтер, чи я вжили фразу на кшталт «такі чоловіки, як ми» — щось у цьому дусі. Брат Евелін був бізнесменом, вороже налаштованим до політики й політиків. Він дуже роздратувався й сказав: «Якщо ви, хлопці, гадаєте, що ви в такому самому становищі, як і я, то це смішно. Не порівнюйте себе зі мною». Коли він пішов, ми з Вальтером переглянулися й засміялися.

Після грудневого арешту нас тримали у в'язниці два тижні, й один раз до мене приходила Евелін. Однак коли я вийшов із в'язниці, то побачив, що вона виїхала й забрала із собою дітей. Я повернувся до порожнього, мовчазного дому. Вона забрала навіть штори, і чомусь ця дрібна деталь остаточно мене добила. Евелін переїхала жити до свого брата, який сказав мені: «Може, це й на краще. Можливо, коли ситуація вляжеться, ви знову об'єднаєтеся». Порада була розумна, але цьому не судилося статися. У нас із Евелін були непримиренні суперечності. Я не міг залишити визвольну боротьбу, а вона не могла жити з чоловіком, який був відданий чомусь іншому, крім неї та сім'ї. Вона була дуже хорошою жінкою, чарівною, сильною й вірною, та доброю матір'ю. Я ніколи не втратив поваги до неї й завжди захоплювався нею, але, зрештою, ми так і не змогли врятувати свій шлюб.

Розрив будь-якого шлюбу — це травма, надто для дітей. Наша сім'я не була винятком, і від розлучення постраждали всі діти. Макгато звичаївся спати в моєму ліжку. Він був ніжною дитиною, вродженим миротворцем і намагався якось помирити мене зі своєю матір'ю. Маказіве все ще була дуже маленька, і, пам'ятаю, як одного дня, коли я не був у в'язниці чи суді, я навідався до її садочка без попередження. Вона завжди була дуже лагідною дитиною, але того дня, побачивши мене, Маказіве заціпеніла. Вона не знала, чи бігти до мене, чи відійти подалі, усміхнутися чи насупитися. В її маленькому серці точився якийсь конфлікт, і вона не знала, як його розв'язати. Це був дуже болісний момент.

Тембі, якому вже виповнилося десять, довелося найважче. Він перестав учитися й замкнувся в собі. Колись він захоплювався англійською мовою й Шекспіром, але після розлучення став, здавалося, апатичним до навчання. Директор його школи одного разу розмовляв зі мною, але я мало що міг зробити в цій ситуації. Я брав його із собою до спортзалу, коли тільки міг, й інколи він трохи веселішав. Однак дуже часто я не міг бути з ним, і пізніше, коли я був у підпіллі, Вальтер брав Тембі із собою і зі своїм сином. Одного разу він узяв його з собою на якусь подію, а потім сказав мені: «Але ж і тишко твій хлопець». Після розлучення Тембі часто надягав мій одяг, хоча він був дуже великий на нього — одяг створював свого роду зв'язок із батьком, який часто був так далеко.

25

9 січня 1957 року ми знову зібралися в Дрілл-холі. Тепер настала черга захисту спростувати обвинувачення держави. Після короткого резюме справи, що її Корона¹⁶ вибудувала проти нас, Вернон Берранже, наш головний адвокат, перейшов до викладу нашої позиції: «Захист рішуче заперечує твердження, що текст Хартії свободи зрадницький чи кримінальний. Навпаки, захист заявляє, що хоча ідеї та переконання, висловлені в цій хартії, і суперечать політиці чинного уряду, їх поділяє переважна більшість людей всіх рас і кольорів шкіри, а також переважна більшість громадян цієї країни». Після консультацій з нашими адвокатами було вирішено: ми не просто доводитимемо, що ми не винні в державній зраді, а що це був політичний процес, у якому уряд переслідував нас за морально виправдані дії.

Однак після драматичних вступних промов почалася судова рутинна. Упродовж першого місяця держава надавала докази. Один за одним подавали й нумерували кожен документ, брошуру, аркуш, книжку, записник, лист, журнал і газетну вирізку, що їх поліція назбирала за останні три роки обшуків, — загалом 12 тисяч речових доказів, від Декларації про права людини ООН до російської книги рецептів. Вони навіть подали серед доказів дві таблички з Народного конгресу: «Суп із м'ясом» і «Суп без м'яса».

Під час попереднього розгляду, що розтягся на місяці, ми слухали день за днем, як чорношкірі та африканерські агенти читали свої записи зі зборів АНК чи стенограми виступів. Ці оповіді були завжди спотворені й часто або беззмисовні, або просто хибні. Берранже пізніше показав на вмילו проведеному перехресному допиті, що чимало з чорношкірих агентів не розуміли й не вміли писати англійською, тобто мовою, якою були виголошені промови.

Щоб підтримати надзвичайні обвинувачення з боку держави в тому, що ми мали намір здійснити державний переворот і встановити комуністичний лад, Корона залучила свідчення професора Ендрю Мюррея, завідувача кафедри політології Університету Кейптауну. Мюррей назвав багато вилучених у нас документів, зокрема Хартію свободи, комуністичними.

На початку професор Мюррей створював враження відносно обізнаної людини, але потім Берранже почав свій перехресний допит. Наш

¹⁶ Англ. *the Crown* — корона, себто сторона обвинувачення в судовому процесі як представник королеви Великої Британії.

адвокат сказав, що хоче прочитати Мюррею низку витягів із різних документів, щоб той сказав, комуністичні вони чи ні. Берранже прочитав йому перший уривок, у якому йшлося про те, що звичайним робітникам треба співпрацювати один із одним і не експлуатувати один одного. «Комуністичний», — сказав Мюррей. Тоді Берранже вказав, що цю заяву зробив колишній прем'єр-міністр Південної Африки Малан. Далі Берранже прочитав ще два твердження, і Мюррей обидва назвав комуністичними. Ці твердження належали американським президентам Аврааму Лінкольну та Вудро Вільсону. Найяскравіший момент настав тоді, коли Берранже прочитав уривок, що його професор описав як «відверто комуністичний». Тоді наш адвокат повідомив, що ці слова написав сам професор Мюррей в 1930-ті роки. Під час сьомого місяця слухань сторона обвинувачення повідомила, що надасть докази запланованого насильства, яке мало місце під час кампанії непокори. Державний обвинувач викликав першого з «головних» свідків, Соломона Нгубасе, який дав сенсаційні свідчення, що, на перший погляд, указували на причетність АНК до злочину. Нгубасе було під 40 років, він говорив тихо й невпевнено володів англійською. Тоді він саме відсиджував термін за шахрайство. На початку свого свідчення Нгубасе повідомив суд, що отримав диплом бакалавра у Форт-Гері й працював юристом. Він також заявив, що став секретарем осередку АНК в Порт-Елізабеті, членом Національного виконавчого комітету й був присутній на нараді комітету, коли було ухвалено рішення послати Вальтера Сісулу й Девіда Бопале до Радянського Союзу з метою отримати зброю для насильницької революції в Південній Африці. Далі він сказав, що також брав участь у засіданні, на якому було заплановано заколот 1952 року в Порт-Елізабеті, і що він був свідком того, як АНК ухвалив рішення вбити всіх білих у Транскеї так само, як мау-мау зробили це в Кенії. Драматичне свідчення Нгубасе визвало сильні емоції в залі суду й поза ним. Нарешті було подано докази злочинної змови.

Але потім Нгубасе потрапив під перехресний допит Вернона Берранже, який показав, що свідок однаковою мірою божевільний і брехливий. За блискуче вміння проводити перехресний допит обвинувачені дали Берранже прізвисько Ісангома (віщун чи знахар, який виганяє хворобу). Він швидко встановив, що Нгубасе не закінчував університету й не був членом АНК, не кажучи вже про Національний виконавчий комітет. Берранже показав, що Нгубасе підробив університетський диплом, кілька років нелегально проводив юридичну практику й що на нього чекала ще одна справа за шахрайство. У той час, коли, за словами Нгубасе, він був свідком схвалення плану заколоту в Порт-Елізабеті, він насправді сидів у дурбанській в'язниці за шахрайство. Майже всі свідчення

Нгубасе не мали нічого спільного з правдою. В кінці перехресного допиту Берранже спитав свідка: «Ви знаєте, хто такий *rogue*?»¹⁷ Нгубасе сказав, що не знає. «Ви, сер, і є *rogue*!» — вигукнув наш адвокат.

Джо Слово, один із обвинувачених і прекрасний адвокат, захищав себе в суді сам. Він дратував владу, бо ставив гострі питання й намагався показати, що закон порушувала держава, а не Конгрес. Перехресні допити, що їх проводив Слово, часто були такими ж нищівними, як у Берранже. Агент поліції Джеремає Моллсон, один із небагатьох африканських агентів таємної поліції, заявив, що дослівно пам'ятає слова промов членів АНК, які він слухав. Однак те, що він повідомляв, було зазвичай нісенітницею чи відвертою фальсифікацією.

Слово: Ви розумієте по-англійськи?

Моллсон: Не дуже добре.

Слово: Чи хочете Ви сказати, що Ви доповіли про ці промови, які були виголошені англійською, але Ви не дуже добре володієте англійською?

Моллсон: Так, Ваша честь.

Слово: Чи згодні Ви, що Ваші нотатки — це купа нісенітниць?

Моллсон: Я не знаю.

Після останньої відповіді підсудні вибухнули сміхом. Суддя насварив нас за сміх, завваживши: «Процес не такий смішний, як може здатися».

В якийсь момент Вессел сказав Слову, що він заперечував чесність суду й оштрафував його за зневагу. Це викликало гнів більшості підсудних, і лише стримувальний жест вождя Лутулі не дала багатьом із нас теж дістати штраф за неповагу до суду.

Свідчення тривали, і цей процес часто супроводжувало нудне юридичне маневрування, тому ми почали займати себе іншими справами. Я часто приносив із собою книжку для читання чи юридичну справу, щоб попрочитати над нею. Інші підсудні читали газети, розгадували кросворди чи грали в шахи або Скребл¹⁸.

Інколи адвокати вчитували нас за те, що ми не стежимо за перебігом слухань, і тоді книжки й кросворди зникали. Проте з часом, коли свідчення знову збивалися на черепаший крок, ігри й читво витягали нагору.

Попереднє розслідування тривало далі, і влада дедалі більше впадала у відчай. Ставало дедалі очевидніше, що держава збирала — а часто й фабрикувала — докази під час самого процесу, щоб якось витягнути справу, яка, здавалося, провалюється.

¹⁷ Англ. *rogue* — шахрай, негідник.

¹⁸ Англ. *Scrabble* — популярна настільна гра.

Зрештою 11 вересня, через 10 місяців після нашої першої появи в Дрілл-холі, обвинувач оголосив, що держава завершила виклад справи для попереднього розслідування. Суддя дав захисту чотири місяці для того, щоб проаналізувати вісім тисяч сторінок доказів у друкованому форматі та 12 тисяч документів, і підготувати свій виклад справи. Попереднє розслідування тривало весь 1957 рік. Суд оголосив перерву у вересні, і захист почав вивчати докази. Через три місяці, без попередження чи пояснення, влада оголосила, що обвинувачення проти 61 підсудного буде знято. Більшість із цих обвинувачених були відносно незначними фігурами в АНК, але серед них були також вождь Лутулі та Олівер Тамбо. Той факт, що влада звільнила Лутулі й Тамбо, нас порадував і водночас спантеличив.

У січні, коли уряд мав підвести ризик у висунутих обвинуваченнях, влада залучила нового обвинувача, грізного Освальда Пірова. Піров був колишнім міністром юстиції й оборони та стовпом політики Національної партії. Це був досвідчений африканерський націоналіст і відвертий прихильник політики нацистів: одного разу він сказав, що Гітлер — це «найбільша людина своєї епохи». Піров був одержимим антикомуністом, і його призначення зайвий раз показувало, що влада переймалася результатом і надавала перемозі величезного значення.

Перед кінцевим словом Пірова Берранже оголосив, що він подасть клопотання про наше звільнення на тій підставі, що держава не надала проти нас достатніх доказів. Піров виступив проти клопотання про звільнення й процитував кілька запальних промов підсудних, повідомивши суд, що поліція знайшла додаткові докази вкрай небезпечної змови. Країна, сказав він урочистим тоном, сидить на вулкані. Його виступ був дуже ефектним і водночас ефективним. Він змінив атмосферу процесу. Ми стали надміру впевненими, а тут дістали нагадування, що проти нас висунуто серйозне обвинувачення. Не обманюйтеся, сказали нам наші адвокати, ви можете потрапити до в'язниці. Їхні попередження нас протверезили.

Після 13 місяців попереднього судового розгляду суддя постановив, що він бачить «достатньо підстав» передати нас до Верховного суду Трансваалю за обвинуваченням у державній зраді. У січні суд оголосив перерву, і 95 підсудних, що залишилися, мали ще постати перед судом. Коли почнеться цей процес, ми не знали.

Одного дня під час перерви в попередньому судовому розгляді я підвозив одного свого друга з Орlando до медичного коледжу Університету

Вітватерсранду. Проїжджаючи повз лікарню «Барагванат», провідний медичний заклад для чорношкірих у Йоганнесбурзі, я краєм ока помітив чарівну молоду жінку, яка чекала на зупинці автобуса. Мене вразила її краса, і я повернув голову, щоб краще роздивитися, але вже проминув зупинку. Я запам'ятав обличчя цієї жінки і навіть подумав, чи не розвернутися й не підвезти її в протилежному напрямку, та натомість поїхав далі.

Через кілька тижнів стався дивний збіг обставин. Я був у своєму офісі, а коли заглянув до Олівера, то побачив перед його столом ту саму молоду жінку та її брата. Я був заскочений і з усіх сил намагався не показати свого подиву — чи захвату — від такої разючої випадковості. Олівер представив мене й пояснив, що вони прийшли в юридичній справі.

Жінку звали Номзамо Вінніфред Мадікізела, але відома вона була як Вінні. Вона недавно завершила навчання в Школі соціальної роботи Яна Хофмейра в Йоганнесбурзі й була першою жінкою-соціальним робітником у лікарні «Барагванат». Того разу я мало зважав на її біографічні дані чи юридичну проблему, бо її присутність щось глибоко в мені зворушила. Я думав більше про те, як би запросити Вінні на побачення, ніж про те, як наша фірма вестиме її справу. Не можу сказати з певністю, чи є така річ, як кохання з першого погляду, та знаю точно, що, вперше побачивши Вінні Номзамо, захотів, аби вона стала моєю дружиною.

Вінні була шостою з одинадцяти дітей С. К. Мадікізели, директора школи, який перекваліфікувався на бізнесмена. Її ім'я, Номзамо, означає «та, що прагне чи проходить випробування». Воно виявилось пророчим, як і моє. Вінні була родом із Бізани, що в Пондоленді, району, який межує з тією частиною Транскею, де я виріс. Вона походила з клану пондо народності нгугьяна, а її прадідом був вождь Мадікізела з Наталю, який мав великий вплив й оселився в Транскеї в епоху Мфекане.

Наступного дня я подзвонив Вінні до лікарні й попросив її допомогти зібрати серед працівників коледжу Яна Хофмейра гроші на Фонд захисту в справі про державну зраду. Насправді ж, це був просто привід запросити її на обід, що я й зробив. Я забрав її з дому, і ми поїхали до індійського ресторану біля мого офісу — одного з небагатьох закладів, які обслуговували африканців і в якому я часто обідав. Вінні засліплювала своєю красою, і навіть той факт, що вона ніколи раніше не куштувала карі й після цієї гострющої індійської страви пила воду — склянка за склянкою, лише додав їй шарму.

По обіді ми проїхалися місцевістю між Йоганнесбургом та Іветонном — відкритим вельдом одразу за передмістям Ельдорадо-парк. Ми ходили поміж високої трави, яка так нагадувала траву в нашій рідній Транскеї. Я розповів Вінні про свої надії та складнощі судової справи.

Я знав уже там і тоді, що хочу одружитися з нею — і так їй і сказав. Її дух, пристрасть, молодість, відвагу й готовність діяти — усе це я відчув у той момент, коли вперше її побачив.

Наступні кілька тижнів і місяців ми бачилися, коли тільки випадала нагода. Вона відвідувала мене в Дрілл-холі та в офісі, приходила також подивитися, як я тренуюся в спортзалі; вона познайомилася з Тембі, Макгато й Маказіве. Вінні приходила на наради й політичні дискусії, а я залицявся до неї й водночас політизував її. У студентські роки Вінні приваблював Рух єдності неєвропейців, бо до цієї партії був залучений її брат. Пізніше через це я дражнив її, кажучи, що якби вона не зустріла мене, то одружилася б із лідером того руху.

Я подав заяву на розлучення з Евелін і через якийсь час сказав Вінні, що їй треба навідатися до Рей Гармел, дружини Майкла Гармела, міряти весільну сукню. Рей була не тільки активісткою, а й чудовою кравчиною. Я спитав Вінні, скількох дружок вона хотіла б мати на весіллі, і запропонував, щоб вона поїхала до Бізани, аби повідомити про наше одруження батьків. Вінні сміючись казала людям, що я ніколи не просив її руки, а я завжди говорив їй, що спитав її під час нашого першого побачення, а відтоді просто вважав справу залагодженою.

У слуханнях справи про державну зраду пішов другий рік, що накладало на нашу юридичну практику величезний тягар. Фірма «Мандела й Тамбо» розвалювалася, бо ми не могли бути в офісі, через те і я, й Олівер потрапили у фінансову скруту. Після того, як обвинувачення проти Олівера було знято, він дещо зарадив справам, але на той момент шкода вже була непоправною. Раніше ми мали аж забагато клієнтів і мусили деяким відмовляти, а тепер мало не благали клієнтів прийти до нас. Я навіть не міг заплатити борг у 50 фунтів за свою ділянку в Умтаті й був змушений від неї відмовитися.

Я пояснив усе це Вінні. Я сказав їй, що скоріше за все нам доведеться жити на її скромну зарплату соціального працівника. Вінні це розуміла й відповіла, що готова піти на ризик і пов'язати своє життя зі мною. Я ніколи не обіцяв їй, та ніколи й не міг дати, золота чи діамантів.

Весілля ми справили 14 червня 1958 року. Я подав клопотання перервати накладену на мене заборону, і мені дозволили на шість днів покинути межі Йоганнесбургу. Я також домовився про те, щоб батькові Вінні заплатили традиційний посаг за молоду.

Весілля виїхало з Йоганнесбургу рано-вранці 12 червня й прибуло до Бізани по обіді. Як завжди, коли я був під забороною, я найперше зупинився в поліційному відділку, щоб повідомити про свій приїзд. Коли запали сутінки, ми пішли, за звичаєм, до місця, де була наречена, —

Мбонгвені. Там нас радісними вигуками зустрів великий хор місцевих жінок, а потім нас із Вінні розділили: її повели до будинку нареченої, а мене з моїми друзями — до будинку одного з її родичів.

Сама церемонія відбулася в місцевій церкві, після чого ми святкували в домі найстаршого брата Вінні — це був родинний дім клану Мадікізели. Весільний автомобіль був убраний в кольори АНК. Гості танцювали й співали, а енергійна бабуся Вінні виконала для всіх нас спеціальний танок. Я запросив усіх членів виконавчого комітету АНК, але через заборони не всі змогли приїхати. І все ж серед гостей були Дума Нокве, Ліліан Нгої, Джеймс Нджонгве, Вілсон Конко та Віктор Тьямзаше.

Останнє прийняття було в міській ратуші Бізани. З промов мені найбільше запам'яталися слова батька Вінні. Як і всі інші, він завважив, що серед незапрошених гостей на весіллі було багато офіцерів таємної поліції. Батько Вінні говорив про свою любов до доньки, про мою відданість країні й небезпечну кар'єру політика. Коли Вінні вперше сказала йому про наше одруження, він вигукнув: «Але ж ти одружуєшся з арештантом!» На весіллі він сказав, що без оптимізму дивиться в майбутнє і що такий шлюб, та ще й у такий скрутний час, наражатиметься на безупинні випробування. Він сказав Вінні, що вона бере шлюб із чоловіком, який уже одружений з визвольною боротьбою. Він побажав своїй доньці удачі й завершив промову словами: «Якщо твій чоловік чарівник, то ти мусиш стати відьмою!» У такий спосіб він висловив думку, що Вінні мала йти за мною як за своїм чоловіком, куди б не повела мене доля. Потім на церемонії з боку молодого виступила моя сестра Констанс Мбекені.

Після церемонії загорнули шматок весільного торта, щоб молода принесла його в родовий дім молодого на другу частину весілля. Але її не було, бо моя відпустка скінчилася і я мусив повернутися до Йоганнесбургу. Вінні дбайливо зберігала торт в очікуванні того дня. У нас удома на Орландо-Вест, 8115 зібралася велика група друзів і родичів, які прийшли, щоб привітати нас. Вони закололи вівцю й влаштували на нашу честь бенкет.

На медовий місяць бракувало часу й грошей, тож життя швидко повернулося в звичайну колію, рутину, в якій переважали судові слухання. Ми прокидалися рано-вранці, зазвичай близько четвертої. Вінні готувала сніданок до мого від'їзду. Після сніданку я автобусом добирався до суду або ж робив уранішній візит до офісу. Після обіду та ввечері я якомога більше часу проводив у конторі, щоб підтримати нашу юридичну практику й заробити трохи грошей. Вечори часто бували зайняті політичною роботою й зустрічами. Дружина борця за свободу нерідко схожа на вдову, навіть коли її чоловік не сидить за ґратами. Хоча мене

судили за тяжкий злочин, Вінні давала мені підставу сподіватися на щасливий кінець цієї епопеї. Я мав таке відчуття, що дістав новий, другий шанс у житті. Кохання до Вінні додавало сили для боротьби, що чекала на мене в майбутньому.

27

Найбільшою подією 1958 року в країні мали стати загальні вибори — «загальні» лише в тому сенсі, що участь у них могли взяти три мільйони білих, а жоден із 13 мільйонів африканців — не міг. Ми дискутували про те, чи варто організовувати протест. У центрі стояло таке питання: чи мають якесь значення для африканців вибори, в яких могли брати участь лише білі? Відповідь, з погляду АНК, звучала так: ми не можемо триматися осторонь, хоч нас і залишили поза межами цього процесу. Нас вилучили з виборчого процесу, та не вивільнили з-під його впливу: поразка Національної партії відповідала нашим інтересам й інтересам усіх африканців.

АНК разом з іншими конгресами та Південноафриканським конгресом профспілок оголосили триденний страйк протягом виборів у квітні. Ми роздавали листівки на фабриках і в крамницях, на залізничних вокзалах і автобусних зупинках, у кнайпах і шпиталях, а також розносили їх по приватних оселях. «НП ПОВИННА ПІТИ»¹⁹ — таким було основне гасло цієї кампанії. Наші приготування занепокоїли уряд; за чотири дні до виборів влада постановила, що зібрання понад 10 африканців у будь-якій міській зоні порушує закон.

Увечері напередодні запланованого протесту, бойкоту чи невиходу на роботу лідери заходів зазвичай ішли в підпілля, щоб не потрапити до рук поліції, яка неодмінно проводила рейд. Поліція ще не стежила за нами цілодобово, тому ми могли легко зникнути на день-два. Напередодні страйку Вальтер, Олівер, Мозес Котане, Дж. Б. Маркс, Ден Тломе, Дума Нокве та я переночували в Орландо в домі мого лікаря Нтато Мотлани. Рано-вранці наступного дня ми перейшли до іншого будинку в тій самій околиці, звідки мали змогу контактувати телефоном з іншими лідерами в місті. В ті часи зв'язок був не надто ефективний, особливо в передмістях, де мало хто мав телефон. Тому керувати страйком було складно. Ми відправили своїх людей у стратегічні місця в передмісті, щоб вони поспостерігали за потягами, автобусами й таксі та визначили, чи ідуть люди на роботу. Вони повернулися з поганою новиною: автобуси й потяги були заповнені, люди ігнорували заклик страйкувати.

¹⁹ НП — Національна партія. В англ. тексті *the Nats*, тобто члени Національної партії.